

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ÉDESANYÁM SOK SZÉP SZAVA ...

(Népdal)

ELŐSZÓ

1955 őszén, két évtizedes tünődés-tanakodás után, egy magyar etimológiai szótár terve fogamzott meg bennem, oly szótáré, mely a magyar nyelv *eredeti* szavainak távolabbi múltjáról, más nyelvek szavaihoz fűződő kapcsolatairól tájékoztatná a nyelve múltja iránt érdeklődő magyar olvasót.

Olyanforma szótárra gondoltam, amilyen például F. Tetzner nagyközönségnek szánt *Deutsches Wörterbuch*-ja, amely a nyelvtörténeti adatok, valamint a germán rokonnyelvi megfelelők közlésén kívül utal a szó távolabbi — kivált latin és görög — kapcsolataira is. Néhány példa jól megmutatja, hogy mi a különbség Tetzner német etimológiai szótára és Bárczi Géza hasonló rendeltetésű *Magyar szófajti szótára* közt.

Tetzner szótárában ilyen szócikkeket találunk:

Name, Namen 'Wort für ein Ding'. Aus mhd *name*, ahd *namo*; g *namo*, engl *name*. Urverw lat *nomen*, gr *onoma*, skr *nama*.

biegen 'von der Richtung abweichen; abweichen machen'. Aus mhd *biegen*, ahd *biogan*; g *biugan*, engl *to bow*. Urverw gr *pheugō*, lat *fugio* 'ich fliehe'.

Bahre 'Traggestell für mehrere Träger'... Urverw lat *fero* 'ich trage', gr *pherō*. *Bahre* gehört zu ahd *beran* 'tragen', mhd *bern* 'Frucht tragen, gebären', dazu engl *to bear*, g *bairan*... Ableitungen: *gebären*, *Bürde* etc.

bitten 'jem um etwas angehn'. Aus mhd, ahd *bitten*; g *bidjan*, engl *to bid*. Verw gr *peithō* 'ich erbitte', lat *fido* 'ich verlasse mich'.

fahen, fangen 'einholen und festhalten'. Aus mhd *vahen, van*, ahd *fahan*; g *fahan*. Urverw lat *pango* 'ich schliesse'.

Bárczi Géza kirekesztőlegesen finnugrista fogantatású szótárában viszont ilyen szócikkeket találunk:

név finnugor eredetű, vö. vogul *näm* 'ua', osztják *nem* 'ua', finn *nime-* 'ua', megfelelői zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp.

bújik, búvik finnugor eredetű, vö észt *pugema* 'kúszik, búvik', megfelelői ?finn, lapp.

bír bizonytalan és vitatott eredetű: 1. valószínűleg ugor eredetű, vö vogul *perm-* 'elbír, lebír'; súlyos hangtani nehézségek vannak; 2. finnugor eredetű, vö vogul *věrm-* 'bír, kibír', zürjén *vern-* 'ua', votják *vorny-* 'ua'; még súlyosabb hangtani nehézségek.

bíz, bízik talán finnugor eredetű, vö votják *baz-* 'biza-kodik', az egyeztetés nehézsége, hogy a votják szó eredeti volta nem biztos.

fog ige valószínűleg ugor (finnugor?) eredetű töből, vö vogul *puw-* 'ua', kétes finn, észt és mordvin megfelelők; a hangtani megfelelés nem kifogástalan.

Szemmel látható az óriási különbség. Tetzner nem marad a germanisztika határain belül: a germán rokonyelvek adatainak közlése mellett az indoeurópai összefüggésekre is rávilágít. A német nyelv írásos emlékekkel nem rendelkező ismeretlen múltját az ismertekkel, az antik világ minden ízükbén ismert írott nyelveivel igyekszik megvilágítani.

Bárczi ezzel szemben csak a magyarénál is ismeretlenebb múltú legközelebbi rokonyelvek, a finnugor nyelvek adataira szorítkozik. Még csak meg sem említi, hogy például a magyar *név*, vogul *näm* és társaik feltűnően hasonlítanak a német *Name*, angol *name* szavakhoz, valamint azok más indoeurópai társaihoz, például a latin *nōmen* és a görög *onoma* szavakhoz.

Én egy olyan szótárra gondoltam, amely az olvasót ismerősebb világba vezeti, amely a magyar szavak közvetlen finnugor kapcsolatain kívül azok indoeurópai kapcsolataira is kiterjeszkedik, ilyenformán:

név; osztják *nem*, vogul *näm*, *nam*, zürjén *ńim*, votják *ńim*, cseremis *lüm*, mordvin *l'em*, finn *nimi*, lapp *namma* 'ua'; szamojéd *nim*, *nem*, *nep* 'ua'; latin *nōmen*, görög *onoma*, angol *name*, német *Name* 'ua'.

bújik, búvik; latin *fugio* 'elfut, elbújik előle', görög *pheugō* 'fut, kerül, bujdosik', angol *to bow* 'beugen, bie

gen', német *biegen, beugen* 'meghajlít', vö *beuge dich* 'bújj meg'.

bír; latin *fero* 'hoz, visel, elbír', görög *pherō* 'hordoz, elvisel, terem', angol *to bear* 'hord, bír, elbír, terem', német *gebären* 'szül'.

bíz, bízik; latin *fido* 'bíz', görög *peithō* 'rávesz, biztat vmire', angol *to bid* 'kér, kérd', német *bitten* 'kér'.

fog ige; latin *pango* 'rögzít', görög *pegnymi* 'összefoglal', német *fahen, fangen* 'fog'; vö *fog* főnév, angol *fang* 'Fangzahn', német *Fänge* 'Eckzähne, Krallen'.

Bárczi szótárának igazolására azt mondhatná valaki, hogy a német *Name, biegen, gebären, bitten, fangen* szavak párhuzamba állíthatók a latin *nōmen, fugio, fero, fido, pango* szavakkal, mivel a német a latinnal rokon indoeurópai nyelv, ellenben a magyar *név, bújik, bír, bíz, fog* nem állíthatók párhuzamba ugyanezekkel a latin szavakkal, mivel a magyar nem indoeurópai nyelv, a latinnak nem rokona.

Ez az ellenvetés azonban nem helytálló. Nyilvánvaló, hogy a német és a latin szavak nem azért állíthatók egymással párhuzamba, mivel a német és a latin nyelv rokonok, hanem megfordítva: azt a körülményt, hogy a német és latin szavak nagy száma egymással párhuzamba állítható, egy kikövetkeztetett harmadik alakból összefüggő rendszert alkotó hangváltozások feltételezésével levezethető, azzal magyarázzuk, hogy a német és a latin nyelv rokonok. Bátran állíthatók hát párhuzamba a magyar szavak is a nekik megfelelő latin szavakkal, és éppen párhuzamba állíthatóságukból következtethetünk arra, hogy a magyar és a latin nyelv, általában pedig a finnugor és az indoeurópai nyelvek egymásnak rokonai.

Tervemet közöltem az egyetem és a filológiai kar vezetésével, a nagy munkához segítséget: munkaidőt, nyugalmat kérve. Az egyetem vezetősége a kért segítséget meg is adta, és ezért e helyen is köszönetet mondok név szerint Bányai László, Takáts Lajos, Márton Gyula, Gáll Ernő és Bodor András kartársaimnak. Márton Gyula azonban kifogásolta, hogy akkor, amikor a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrökonságának feltevését a magyar nyelvtudomány képviselői még nem fogadták el, mindjárt

egy magyar—latin összehasonlító szótárral álljak elő. Így született meg a csak ezután kiadandó szótár összeállítása előtt *A magyar nyelv őstörténete*, melynek első része a finnugor—indoeurópai, közelebbről a magyar—latin nyelvhasználat módszertani kérdéseivel foglalkozik, második része a magyar és a latin hangrendszert, harmadik része pedig a magyar és a latin alaktant veti egybe.

A könyv második és harmadik részében nagyszámú szóegyeztetéssel is találkozunk az olvasó, mindenesetre jóval többel, mint amennyi a tárgyalt hangmegfelelések vagy alaktani egyezések illusztrálására elegendő, s mint amennyivel mondjuk egy latin—görög összehasonlító nyelv-tanban találkozni szoktunk. Ez a körülmény talán kissé terhessé is teszi a könyv olvasását. De nem szabad elfelejteni, hogy tanulmányom nem eredményeket összegez, hanem utat tör; a hangtani és alaktani fejezetek példatárának tehát nem pusztán a tárgyalt jelenség megvilágítása, illusztrálása, hanem egyben a finnugor—indoeurópai örököség bizonyítása, egy, a magyar nyelv-tudomány fejlődését 125 éve bénító makacs ellenállás legyőzése is feladata. Persze a latin *p*- ~ magyar *f*- hangmegfelelés egyszerű illusztrálására tökéletesen elég volna a *pango* ~ *fog*-ok példája; ám ezt az egyezést a hitetlen finnugrista olvasó véletlenül is minősíthetné. A hitetlenség eloszlatását csak példák sokaságától remélhettem. Ilyenformán ez a könyv, ha nem is pótolhatja a teljes latin—magyar összehasonlító szótárt, de annak mintegy vázát mindenesetre magában foglalja.

Ami a példák bemutatási módját illeti, nem elégedtem meg az egyeztetett latin és magyar szavak egymás mellé állításával. Először is arra törekedtem, hogy — amennyiben ez lehetséges volt — mindig az egyeztetett szavak egymásnak etimológiailag megfelelő alakját vessem össze, másodsor pedig az egybevetett latin és magyar szóalakok közé minden esetben beiktattam a kikövetkeztetett közvetítő alakok egész sorát, legalábbis a következőket: 1. azt a harmadik alakot, amelyből az egyeztetett latin és magyar szó, illetve szóalak egyaránt levezethető (ezt őslatinnak neveztem el), 2. a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi alakot és 3. a kikövetkeztetett ugor alapnyelvi alakot. Például:

paria (*pār* 'egyenlő' semlegesnemű többes számú alakja) < őslatin **paria* > finnugor **perje* > ugor **perj* > magyar *férj*, valójában a leggyakrabban használt birtokos személyragos *férjem*, *férje* alakokból elvonva, vö *szederj*, *szederjes* > *szeder*, *szederjes*;

vīginti < őslatin **vīcōntī* > proto-finnugor **wikōnszi* > finnugor **wkōszi* > ugor **khūs* > magyar *hús*, vogul *chus*;

sētam (egyes szám akkuzativuszi alak) < őslatin **sētam* > finnugor **sētem*, nyelvjárási **sēlem* > ugor **selem* > magyar *selyem*, vö *sētam* > francia *soie* 'selyem', *sēta* > német *Seide* 'selyem';

gena (egyes szám nominativuszi alak) < őslatin **gina* > nyelvjárási **jina* > finnugor **jine* > ugor **jin* > magyar *íny* 'Kinnbacken', vö német *Kinn* 'áll', angol *chin* 'ua';

mergit (jelen idejű, egyes szám harmadik személyű alak) < őslatin **mergit* > nyelvjárási **merjit* > finnugor **merji* > ugor **merj* > magyar *mer*, vö *akarj*, *szederj*, *eperj* > *akár*, *szeder*, *eper*;

pango (jelen idejű, egyes szám első személyű alak) < őslatin **pangō* > finnugor **ponku* > ugor **ponk* > magyar *fog*-ok.

Ezzel a módszerrel minden olvasónak lehetővé teszem, hogy a hangtani fejezetben feltárt valamennyi hangfejlődési tendencia játékát nyomon kövesse, kölcsönhatásaiban is megfigyelje, érvényességét ellenőrizze, ahol az én első megközelítésem túlságosan durva, ott a durván körülírt hangtörvényt árnyaltabban leírja.

Az őslatin szóalakok, általában az őslatin hangrendszer kikövetkeztetésében természetesen nem támaszkodtam pusztán az összehasonlított latin és magyar szavak tanúvallomására, hanem felhasználtam egyrészt az indogermanisztika, másrészt a finnugrisztika eddig elért eredményeit. Elsősorban A. Meillet és J. Vendryes *Traité de grammaire comparée des langues classiques* című, a latin nyelv indoeurópai előzményeit kitűnően összefoglaló művére támaszkodtam, amely mellett még C. D. Buck *Comparative Grammar of Greek and Latin*jának, valamint Szidarovszky János *A görög és latin nyelv hang- és alak-tana* című munkájának vettem jó hasznát. A finnugor

nyelvi kapcsolatokat illetőleg főként Szinnyei *Magyar nyelvhasznításából* és Bárczi Géza *Szófejtő szótárából* tájékozódtam.

Ezek a művek a szakirodalom legjobb művei. Sokkal rosszabbul álltam szótárak dolgában: a magam szótárait voltam kénytelen használni, jórészt csupa iskolai célokra készült szótárt: Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter: *Dictionarium Latino—Hungaricum*, Szeben, 1767; Menge—Güthling: *Lateinisch—deutsches und deutsch—lateinisches Hand- und Schulwörterbuch*, 6.-te Auflage, Berlin—Schöneberg, 1911; *Liddell and Scott's Greek—English Lexicon*, Oxford, 1900; Eckhardt Sándor: *Francia—magyar kéziszótár*, Bp., 1955; Langenscheidt: *Dizionario tascabile delle lingue italiana e tedesca*, interamente rifatta (1931) da Gustavo Sacerdote, terza edizione, Berlin—Schöneberg; F. W. Thieme: *A new and complete English and German Dictionary*, 18-th ed., Brunswick, 1902; Th. de Veys-Chabot: *Nouveau Vocabulaire Français—Polonais*, Paris (é.n.); M. V. Serghievschi și C. A. Martișevscaia: *Dicționar Ruso—Român*, ed. IV-a, Buc. 1950; Tamás Lajos, Schütz István és Aleksander Qhuvani: *Albán—magyar szótár*, Bp., 1953, valamint M. Bréal et A. Bailly: *Dictionnaire étymologique latin*, 5-ème éd. Paris, 1902. Szerencsére barátaimtól is kaptam néhány etimológiai és nyelvtörténeti szótárt, mint F. Tetzner: *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig (é.n.); L. Clédat: *Dictionnaire Étymologique de la langue française*, Paris, 1914 és a Szarvas—Simonyi-féle *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, melyekért Kriza Gyula, Abafáy Gusztáv és Sütő András barátaim fogadják hálás köszönetemet.

Mindez nem sok. Legnagyobb hiányát azonban a teljes magyar nagyszótárnak éreztem, amely felölelné minden irodalmi, köznyelvi, tájnyelvi és régi magyar szót; ennek elkészítése a magyar nyelv tudomány legsürgetőbb feladata.

Kolozsvár, 1958. október 30-án

SZABÉDI LÁSZLÓ